

Politieke en filosofische thema's in een 17e-eeuwse roman

Een interpretatie van Lohensteins *Arminius*

door

Dr. E. VERHOFSTADT

Lang voor de term barok in de geesteswetenschappen opgang maakte en de beoefenaars van de literatuurstudie het woord met steeds nieuwe betekenissen verbonden, zodat het in hun beschouwingen als een mythische gestalte werd, waarvan niet zozeer de artistieke verschijningsvorm, dan wel het wezen, waaruit zich alles zou verklaren, door innerlijk beleven moest gevat worden, omschreef L. Cholevius zeer concreet enkele van de moeilijkheden die zich opstapelen bij het beoordelen van de literatuur, vooral dan van de romankunst, uit de 17e eeuw¹. Hij, 19e-eeuwer met positivistische denkbeelden, zag de problemen nog in hun veelvuldigheid van betrekkingen, die de wetenschap één voor één moest oplossen om tot een juist inzicht te komen in het kunstwerk, dat geïnterpreteerd werd als een proces van herscheppen der werkelijkheid². Bij de strenge eis die hier gesteld wordt, kan het ons niet verwonderen dat de literatuurhistoricus een gevoel van hulpeloosheid kent; hij staat immers, wanneer het de *Arminius* betreft tegenover een... noem het proza-kolos, noem het proza-monument van meer dan 3000 bladzijden quarto, die *verhalen*, maar vooral *alludereren*, en die figuren uit de moderne tijd achter antieke romanhelden laten schuilgaan³. Het is een epische constructie, waarin excursie en inlassing het grootste deel van het werk vormen en allerlei spanningen van de eigen tijd in artistieke tweezinnigheid tot uitdrukking komen. Zo begrijpen we de verzuchting: „Wer möchte es unternehmen, dies alles zu prüfen, um danach die Lebensphilosophie des Verfassers, den Umfang seiner geistigen Interessen, seine Ansichten über Religion, Staat, Künste, Sitten u.s.w.

(1) We stellen de vraag, of de vele betekenissen van „barok” ons niet evenveel leren over de geesteshouding van de eerste decennia der twintigste eeuw als over de kunst der zeventiende eeuw. Rijk aan studiemateriaal is het artikel van Vaclav Cerny, *Les origines européennes des études baroquistes*, *Revue de Littérature Comparée*, Paris 1950, 24e année, n° 1, p. 25-45.

(2) L. Cholevius, *Die bedeutendsten deutschen Romane des siebzehnten Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Literatur*, Leipzig 1866.

(3) Uitgave: *Daniel Caspers von Lohenstein Grossmüthiger Feldherr Arminius...* 1. Teil: Leipzig 1689, 2. Teil: Leipzig 1690.

zu bestimmen, was doch eigentlich geschehen müsste, wenn man von dem Dichter und von der Dichtung ein gründliches Charakterbild entwerfen wollte." ⁴

Die verzuchting maken we tot de onze. We moeten voortdurend ondervinden dat het onmogelijk is in alle geledingen van de roman een vergelijking tot stand te brengen tussen gegeven en toevoeging, geschiedenis en verbeelding, ontlening uit het werk van tijdgenoten en persoonlijke omvorming.

Beschouwen we dan toch een van de kernproblemen. Het zal reeds duidelijk zijn dat de allegorie een grote betekenis heeft in Lohensteins roman. Die wat koele, sterk verstandelijke en wel ten onrechte zeer dikwijls misprezen stijlfiguur maakt het mogelijk dat de blik als door de beelden van een glasraam dringt en daarachter nieuwe onderscheidt, zodat kleuren en gestalten op de twee vlakken aangebracht in elkaar overgaan. Bij het toepassen van dat stijlmiddel staat de auteur in een rijke culturele traditie, die zich in vele kunstvormen, ook in de epiek, liet gelden. Hij zelf vermeldt Apuleius' *Metamorphoseis*, Philip Sidneys *Arcadia* en Barclaius' zeer bewonderde *Argenis*, een staatsroman die door vele uitgaven, vertalingen en zelfs dramatische bewerkingen zeer bekend was. Beschouwen we als achtergrond van Lohensteins schepping ook de sleutelroman uit de kring der Franse *Précieuses*. Door Philipp von Zesens vertaling van *Ibrahim ou l'illustre Bassa*, een voor die tijd belangrijk werk van Madeleine de Scudéry, was Lohenstein reeds in zijn jeugd vertrouwd met de kunst van die Franse „Sappho". Als 15-jarig gymnasiast bewerkte hij nl. met behulp van die vertaling zijn eerste treurspel *Ibrahim Bassa* ⁵; het werk getuigt van een uitzonderlijke dramatische begaafdheid. We mogen veronderstellen dat de auteur die Jean-Louis Guez de Balzac, Pierre Matthieu, Pierre Antoine Mascarón e.a. in de oorspronkelijke tekst las, ook met Madeleine de Scudéry's *Artamène ou le grand Cyrus* bekend werd. De tien banden van *Artamène* vertellen de levensgeschiedenis van talloze personen die antieke en exotische namen dragen; een zekere eenheid wordt bereikt doordat de allusies vooral betrekking hebben op dezelfde periode — de eerste helft van de 17e eeuw — en dezelfde sociale klasse — nl. adel en hogere burgerij.

Allegorieën maken over het algemeen een werk niet gemakkelijk toegankelijk, ook wanneer de uitgever ons een aantal sleutels in de hand legt... In *Arminius* worden de moeilijkheden nog vergroot,

(4) L. Cholevius, *o.c.*, p. 376.

(5) cf. voorrede: „... die ausführliche Beschreibung Philip Zesens in seinem aus dem Französischen übersetzten Ibrahim", Daniel Casper von Lohenstein, *Türkische Trauerspiele*, herausgegeben von Klaus Günther Just, Stuttgart 1953, p. 13 seq.

wanneer de ontworpen allegorische betrekking plots wordt opgeheven; dan plaatst de auteur de gebeurtenissen terug in hun monovalent historisch kader, of — hetgeen nog verwarrender is — hij geeft na enige tijd aan dezelfde romanheld een *andere* allegorische bestemming. Op voor ons enigszins bevreemdende wijze wordt in het laatste geval een zelfde woord drager van *drie* of meer betekenissen: nl. de eigenlijke en een aantal overdrachtelijke. Het valt op te merken dat Georg Schneider, de auteur van de studies *Schlüsselliteratur*, te weinig aandacht schenkt aan de roman *Arminius* die hem nochtans zo rijk materiaal had kunnen bieden⁶. Ook het zoeven omschreven stijlmiddel vermeldt hij nergens in zijn beschouwingen over Lohenstein, alhoewel hij het procédé kent en bij andere auteurs opmerkt, zonder zich evenwel rekenschap te geven van de artistieke mogelijkheden die het in zich draagt. Hij schrijft over Spensers *Faerie Queene*: „Die Allegorie litt von vornherein darunter, dass die Figuren mehrfach zu deutende Mischwesen werden sollten”⁷. Dat oordeel, dat het ontbreken van consequentie bij de opbouw van de allegorie als een gebrek beschouwt, houdt er geen rekening mee dat zulke literatuur zich richt tot een publiek dat gevoelig is voor het spelen met fijne intellectuele analogieën, die in vlugge wisseling personen en toestanden uit verschillende omgeving met elkaar verbinden. Er ontstaan door een intellectief over en weer bewegen van begrip tot begrip, en persoon tot persoon een reeks betrekkingen die we niet naar hun zakelijke, mededelende inhoud kunnen beoordelen. Belangrijker is immers het ontwerpen en volgen van vlottende, beweeglijke analogieën die de geest prikkelen door hun verrassend veelvuldige toepasselijkheid⁸.

Onder de historisch-politieke allegorieën die in de *Arminius* voorkomen boeit ons om vele redenen de plaats waar Drusus gedurende enige tijd duidelijk herinnert aan Lodewijk XIV⁹. Hier is sprake van Nero Claudius Drusus, van wie Augustus de stiefvader was... of moeten we zeggen de vader? — ook daarop zinspeelt de roman. Waarin ligt nu het verbindende element tussen Drusus en Lodewijk XIV? Het is onrechtstreeks Nederland dat de stof tot vergelijking oplevert. Men herinnert zich de plaats in Tacitus' *Annales* waar Julius Caesar Germanicus tijdens een veldtocht de gedachtenis oproept van zijn vader Drusus, de kanaalbouwer, die even grote gevaren trotseerde als hij; na dit gebed — zo mogen we de herdenking noemen — zeilt hij verder om over de nieuwe weg de

(6) Georg Schneider, *Die Schlüsselliteratur*, 3 Bände, Leipzig 1951, 1952, 1953.

(7) Georg Schneider, *o.c.*, III, p. 147.

(8) De verhouding tot de historische werkelijkheid wordt toegelicht door M. Pauline Parker, *The Allegory of the Faerie Queene*, Oxford 1960, p. 313 seqq.

(9) *Arminius*, I, p. 362 seqq.

monding van de Ems te bereiken¹⁰. Drusus is een figuur die steeds herinnerde aan de strijd in de waterrijke lage landen. Er werd in dit gebied der Germania een zo vreselijke, een zo „duivelse” oorlog gevoerd, dat de uitdrukking „de droes hale u” op merkwaardige, zij het filologisch natuurlijk onaanvaardbare manier, met de daden van de hardnekkige krijgsheer Drusus in verband werd gebracht. Ook in Kilianus lezen we bij *droes*: „fortè nomen sumptum à Druso Tiberij fratre, Germanorum et Saxonum domitore acerri-mo”¹¹.

Het is, zoals u kunt vermoeden, de verbeterde strijd van 1672, waarin de vergelijkingspunten aangetroffen worden om de figuren van Drusus en Lodewijk XIV over elkaar te schuiven... De geschiedschrijving leert dat de jonge staat tot het uiterste overging om zijn vrijheid te handhaven; zo werden gebieden onder water gezet om het oprukken van de vijand tegen te houden. Al even bewogen was de binnenlandse politiek, toen onder de druk van het oorlogsgeweld nieuwe machtsgroeperingen ontstonden die het gevestigde regime ongenadig neerhaalden. Geheel dat verloop zien we in het spiegelbeeld van Lohensteins roman.

Vooraleer we de vergelijking ontwikkelen en toetsen, dienen we enkele zakelijke gegevens te groeperen. De twee delen van de *Arminius* verschenen postuum in 1689, 1690 te Leipzig. De auteur overleed in 1683 als syndicus van het protestantse Breslau, dat binnen het Habsburgse Rijk een zekere, evenwel voortdurend bedreigde zelfstandigheid genoot. De lokale geschiedenis bood er een treffend voorbeeld hoe langs vele toegangswegen de Contra-Reformatie binnendrong. Welnu, het kan een ogenblik bevreemden dat die ambtenaar die leefde in een uithoek van het Habsburgse Rijk zeer goed op de hoogte was van zo recente gebeurtenissen in Nederland en er zoveel belangstelling voor toonde. Wat het laatste aspect — de belangstelling — betreft, zijn de elementen vrij vlug te ontdekken. De betekenis van Nederland, vooral voor het evangelische Duitsland, is zeer groot; de geschiedenis van die geestelijke inwerking dient nog geschreven...

We vermelden hier enkel twee figuren die in nauwe betrekking staan tot Lohenstein: de reeds genoemde Zesen, die in zijn werk de steden Amsterdam en Utrecht beschreef¹², en Lohensteins on-

(10) *Annales*, II.8. Over de geografische interpretatie van Tacitus' formulering: Ronald Syme, *Tacitus*, Vol. I, Oxford 1958, p. 393, en Karl Meister, *Der Bericht des Tacitus über die Landung des Germanicus in der Emsmündung*, in: *Hermes*, Zeitschrift für klassische Philologie, 83. Band, Wiesbaden, 1955, p. 92-106.

(11) Cornelius Kilianus, *Etymologicum Teutonice Linguae sive Dictionarium Teutonico-Latinum*, Tom. I, Traiecti Batavorum, MDCCLXXVII, p. 123.

(12) Vgl. vooral: Jan Hendrik Scholte, *Zesens 'Adriatische Rosemund'*, in: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 23. Jg., 1949, p. 288-305 (literatuur: p. 289, n. 1).

middellijke voorganger in de litteraire ontwikkeling van Silezië, nl. Gryphius, de Vondel-vertaler, die vele jaren in Leiden verbleef. Misschien staat Lohenstein hier, zoals in vele opzichten, eerder bij het einde van een periode¹³. Hij heeft in de Nederlanden gereisd, zoals het nu eenmaal hoorde bij het leggen van de sluitsteen der intellectuele vorming. Zijn broeder en biograaf schrijft dat de jonge rechtskundige de heerlijke steden van de republiek bezocht en zich in Leiden en Utrecht een tijd liet ophouden door de aldaar gevestigde geleerde lieden¹⁴. Toch moet dit verblijf kort geweest zijn en het heeft in het verdere leven geen duidelijke sporen achtergelaten; we bedoelen: er ontstonden geen duurzame persoonlijke contacten en er werd geen basis gelegd voor litteraire bemiddeling. Lohenstein is niet meer naar de Nederlanden teruggekeerd en het moet vooral door zijn uitgebreide lectuur geweest zijn, dat hij voor- gelicht werd over de ontwikkeling van de Republiek die met haar vlug wisselende religieuze en sociale spanningen een boeiend schouwspel bood voor ieder historisch en politiek geschoolde.

Over de lectuur die in aanmerking komt, moeten we ons echter duidelijk rekenschap geven; daarbij dient vooral op het geringe tijdsverschil gelet tussen de gebeurtenissen en de litteraire bewerking. Een eerste informatiebron kan wel gezocht worden in de toen reeds bedrijvige journalistiek¹⁵. Naast, en dikwijls ter vervanging van allerlei vormen van min of meer periodische berichtgeving bestonden er tijdens de 17e eeuw vele weekbladen. Sinds 1656 verscheen ook in Breslau een krant, waarvan Gottfried Ionisch de stichter was. Van 1 januari 1660 af wordt de *Leipziger Zeitung* een dagblad. In Nederland waren de in het Frans gestelde kranten zeer belangrijk; ze werden ook in Frankrijk binnengebracht, waar ze interessanter lectuur boden dan de streng officiële, sterk gecensureerde *Gazette de France*. Merken we nog op dat juist in 1672 — het bewogen jaar — de *Gazette d'Amsterdam* een halfwekelijkse uitgave aankondigde¹⁶. Kranten werden ondanks de beperkende maatregelen verspreid van gewest tot gewest; de berichten werden zonder veel scrupules afgedrukt of aangepast; in ieder geval boden ze ook ten opzichte van het buitenland een overvloed van materiaal dat door de ontwikkelde lezer kon samengelegd worden volgens de politieke patronen die de oudheid en de renaissance ontwierpen.

Een merkwaardig boek dat met een tijdsverschil van slechts drie

(13) Die evolutie dient nauwkeurig onderzocht.

(14) *Kurtz Entworffener Lebens-Lauff*, Breslau 1685.

(15) Algemeen oriënterend: K. d'Ester, *Zeitung und Zeitschrift*, in: Deutsche Philologie im Aufriss, hrsg. von W. Stammer, 2. Auflage, 3. Band, Berlin 1960, kol. 1245-1352.

(16) cf.: Eugène Hatin, *Les Gazettes de Hollande et la presse clandestine au XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1865, p. 139.

jaar het begin van de Hollandse Oorlog beschrijft, heeft Lohenstein bij zijn taak geholpen. We bedoelen 't *Verwerd Europa* van de prinsgezinde advocaat Petrus Valkenier¹⁷. Zeker is de liefde tot het huis van Oranje te groot, de afstand in de tijd te gering om de 878 bladzijden doorlopende tekst met vele bijvoegsels als een echt geschiedeniswerk te kunnen beschouwen; toch eigent het boek zich het karakter toe van een objectief relaas, zowel door de stijl als door het afdrukken van documenten, nl. brieven, resoluties en plakaten. We bezitten naast de vele bewijzen van Lohensteins bedrevenheid in het Grieks, Latijn, Italiaans, Frans en Spaans geen enkele aanduiding over kennis van het Nederlands. Evenwel verscheen reeds in 1677 een Duitse vertaling van het werk¹⁸. Een schat van mededelingen wordt in 't *Verwerd Europa* verstrekt door iemand die zich noemt „den Getrouwsten Onderdaan en Dienaar van syn Doorluchtige Hoogheyt Wilhem Hendrik, by der Gratie Godes Prince van Orange en Nassau, Behouder van 't Vaderland en Hersteller van 't Verwerde Europa”.

Wat trof nu zozeer in de gebeurtenissen van het jaar 1672? Het was niet in de eerste plaats de strijd van een klein volk tegen de machtige overweldiger, dan wel het verrassende politieke schouwspel waarbij in een maatschappij waarvan alle instellingen het ontstaan van een sterk centraal gezag moesten beletten, een jonge man Willem Hendrik in weinig tijd bijna alle macht tot zich trok — hij, die tot dan toe „het kind van de staat” was, of naar het oordeel van sommigen niet het *kind*, maar de *gevangene*; daarbij wordt gezinspeeld op een liefdeloze opvoeding toevertrouwd aan de vijanden van zijn toekomstig gezag. Samen met Lohenstein moeten we die ommekeer niet beoordelen als een afzonderlijk geval, maar als iets *representatiefs*, dat ons de strijd veraanschouwelijkt tussen machten die sinds de Oudheid in welbepaalde categorieën zijn vastgelegd.

We verduidelijken de formulering en karakteriseren ondertussen Lohensteins voorstellingswijze: De auteur beklemtoont graag het onafwendbare dat sommige historische ontwikkelingen kenmerkt. Daardoor verschuift ook de morele beoordeling van de gebeurtenissen volledig naar de achtergrond. Immers, wat zich voltrekt, wordt verklaard in een breder verband, waarvan het sociale element een van de voornaamste componenten is. Nederland is een staat van *burgers*. In dat begrip speelt nog de Romeinse betekenis mee; de burger is de drager van voortreffelijke eigenschappen die ook John

(17) Petrus Valkenier, 't *Verwerd Europa*, Amsterdam 1668, ²Amsterdam 1675. (ex. Kon. Bibliotheek Brussel: III, 2830, B).

(18) *Das verwirrt Europa*, Amsterdam 1677 (ex. Universitäts- und Stadtbibliothek Köln: GB, XI/513c).

Milton in zijn politieke geschriften heeft verheerlijkt¹⁹. Zijn gaven kan hij vooral tot hun recht laten komen in een republikeinse staatsvorm. Boven alles is hem de vrijheid lief, dat dierbare kleinnood. Maar de vrijheid is een politieke gedachte geworden, die nauw verband houdt met de structuur van het land. De vrijheidspartij omvat een beperkte groep waarvan de zwakheden de schrijver niet onbekend zijn. Bij het begin van de strijd kanten de vertegenwoordigers zich tegen een energieke verdediging van het vaderland. Ze verstaan veel beter de kunst van de vrede dan van de oorlog. Ze intrigeren zonder einde om hun onbekwame verwanten te laten benoemen op de hoogste posten van de legerleiding. Hun vrijheidsstreven leidt tot een verdeeldheid die het land verzwakt tegenover de vijand. Al het voorafgaande wordt opgeroepen door middel van een allegorische techniek die zeer behendig in de onderlinge tegenstellingen en twisten van de Germanen de nodige aanknopingspunten ontdekt. Wie is de tegenspeler van de burgerpartij? Het is de brede massa, waaraan Lohenstein een grote macht toekent. Ook in zijn dramatisch werk beschrijft hij het volk als een stroom die door rotsoevers boort en op *die* plaats het hevigst woedt, waar men dammen opricht om de vloed te stuiten²⁰. De wijze staatsman zal zich niet hardnekkig verzetten, maar eerder trachten het geweld naar een minder gevaarlijke bedding over te brengen... Wat betekent dat in de werkelijkheid van het politieke leven? Dat in de hoogste nood de middenklasse wijkt voor het geweld van de massa en een sterk eenheidsgezag, dat tijdelijk de volksgunst geniet, de orde herstelt. Zo was het ook in de Nederlanden gebeurd, waar de verwarring van de oorlog en de baldadige bemoeiingen van het prinsgezinde volk — zo te Dordrecht, als te Haarlem, Delft, Leiden, Rotterdam²¹ — Willem Hendrik aan de macht brachten... macht die hij ontving uit de handen van regenten die zich voorheen in een zogenaamd „Eeuwig Edict” onder ede hadden verbonden hem dit te beletten.

Lohenstein laat in zijn verhaal Willem Hendrik schuilgaan achter Cariovalda, in Tacitus' *Annales* hoofd der Batavieren. Het kan de indruk geven, dat we bij de schets van diens opstijgen tot de macht aan de voorstelling en formulering een te actueel karakter

(19) cf.: Z.S. Fink, *The Theory of the Mixed State and the Development of Milton's Political Thought*, Publications of the Modern Language Association, Menasha, Wisconsin 1942, p. 705-736.

(20) Daniel Casper von Lohenstein, *Türkische Trauerspiele*, ed. cit., Ibrahim Sul-tan, V, 99 seq.

(21) Valkeniers werk behandelt uitvoerig het politieke verloop; de revolutionaire bewegingen in de steden worden o.m. op p. 361, 364, 365, 369 beschreven (ed.: cf. n. 17). Ter vergelijking de kritisch historische studie van N. Japikse, *Prins Willem III, De Stadhouder-Koning*, deel I, Amsterdam 1930.

verleenden. Die indruk willen we tegengaan door enkele litteraire verbindingslijnen aan te duiden. Die drieheid van machten die op elkaar inwerken vormde een vaste denkstructuur voor iedere klassiek geschoolde. We verwijzen graag naar de invloedrijke Polybius die vele regeringsvormen herleidde tot het schema : basilea, aristocratie, democratie. Rijk aan toepassingsmogelijkheden is die indeling, als men aanvaardt dat al naar gelang van de omstandigheden elk der genoemde principes in verschillende vormen kan tot uitdrukking komen ; boeiend is daarbij ook de these dat door de ont-aarding van een staatsvorm een nieuwe ontstaat ²². Zulke gedachten werden vlijtig herhaald en bewerkt. Bijzonder scherp heeft Machiavelli aangetoond hoe door de botsing van twee machten — volksmacht en oligarchische macht : populo en grandi — het principaat moet zegevieren. Immers, wanneer de groten zich niet meer opgewassen voelen tegen het volk, trachten ze een van de hunnen tot de alleenheerschappij te verheffen, opdat ze langs hem om toch hun doel zouden bereiken ; wanneer daarentegen het volk zich bedreigd weet door een groep machtsmisbruikers zoekt het bij een nieuwe heerser bescherming ²³.

De episode van Willem Hendriks strijd enerzijds tegen Lodewijk XIV, anderzijds tegen de vrijheidsgezinde regenten, beschrijft ook het drama van de gebroeders De Witt, die het slachtoffer werden van de volkswoede, eenmaal het prinsgezinde deel van Nederland had getriomfeerd. De moord op Johan en Cornelis De Witt heeft aanleiding gegeven tot een orgie van wreedheid, zoals in de geschiedenis van het Nederlandse volk geen tweede bekend staat. De lijken werden met het hoofd omlaag opgehangen en daarna letterlijk ontvleesd. Met betrekking tot de vele goede diensten die raadspensionaris Johan de Witt, het geweten van de regentenpartij, aan zijn volk bewezen heeft, kan Lohenstein uitweiden over de ondankbaarheid van het volk, dat deugd en ondeugd niet van elkaar weet te onderscheiden, geen maat kent in liefde en haat, in onbezonnen veranderlijkheid gunst en ongunst op elkaar laat volgen. Verheven voorbeelden illustreren dit betoog.

Zijn deze beschouwingen enigszins ethisch gekleurd, dan moeten we toch tot de daareven uitgesproken gedachte terugkeren dat over de totaliteit van een historische ontwikkeling geen duidelijk omschreven moreel oordeel wordt geveld ; het geschiedenisbeleven wordt immers al te zeer bepaald door het besef van een complexe, maar toch absolute innerlijke noodzakelijkheid. Daarmee hangt sa-

(22) Isaacus Casaubonus verzorgde een belangrijke uitgave, die in 1609 met een Latijnse vertaling te Parijs verscheen.

(23) Niccoló Machiavelli, *Il Principe*, a cura di Michele Scherillo, Milano 1916, p. 54.

men dat het zeer moeilijk, zo niet onmogelijk is, Lohensteins houding te kennen : we bedoelen *houding* als stellingname tegenover de politieke problemen. Willekeurig en onwetenschappelijk zijn de pogingen om in zijn werk de bewijzen te willen vinden van een persoonlijke monarchistische gezindheid²⁴. Zulke interpretaties bereiken slechts een schijnbare afgeslotenheid door het aaneenrijgen van vele over het werk verspreide gedachten en houden dus geen rekening met het bredere tekstverband, waarin tegengestelde meningen voorkomen ; ze houden ook geen rekening met een trek die we zouden willen noemen : het autonome artistieke karakter van een gedachtenontwikkeling. Naast gedachtenlyriek zouden we ook de kunstvorm der *gedachtenepiek* willen onderscheiden.

Misschien kunnen enkele voorbeelden uit filosoferende delen van de roman deze zeer voorlopige formulering toelichten. Nadat een hatelijke druïde — symbool van de slechte priester — de reine en goede Ismene beschuldigde van zondig ongelooft, antwoordt deze met een hooggestemde lofrede op de onsterfelijkheid der ziel²⁵. Ismene herinnert aan Platonische opvattingen over een absoluut bestaan. Het tijdelijke en stoffelijke hebben voor haar geen eigen betekenis. Het lichaam is niet eens een waardige verblijfplaats der ziel te achten, maar een „Gasthaus auf eine kurtze Zeit“. Dit treffende beeld van het „gasthuis“ is de parafrase van een gedachte in een van Seneca's brieven : „nec domum esse hoc corpus, sed hospitium, et quidem breve hospitium“²⁶. Vele variaties op de tegenstelling tussen ziel en lichaam, geest en stof behelst de lofrede. Terwijl de zinnen slechts waarnemen wat in hun omgeving voorkomt, kan de ziel door de haar eigen verbeeldingskracht in een oogwenk geheel Afrika, de wereld, ja de hemel doorreizen. Zoals in overeenstemming met de aloude mikrokosmosgedachte het lichaam een kleine wereld is, zo is de ziel een kleine god, of eerder de tempel van de grote God. Het lichaam is — nog anders uitgedrukt — een *kort begrip* van de Makrokosmos ; de ziel een *kort begrip* van de *onbegrijpelijke* God. Het verstand dient geroemd als het hoofdvermogen van de ziel, het is de ziel der ziel. Wanneer het verstand bij machte is, God, de Eeuwige, te vatten, zou het dan met het lichaam vergaan? Die tegenstelling is onaanvaardbaar ; het verstand, de ziel, de geest zijn onsterfelijk.

Laten we ons duidelijk rekenschap blijven geven van het literaire verband. Lohenstein laat al deze verheven gedachten ontwik-

(24) Zo bv. Heinrich Hildebrandt, *Die Staatsauffassung der schlesischen Barockdichter im Rahmen ihrer Zeit*, Diss. Rostock 1939, Heft 5 (= 6!) der *Rostocker Studien*, Rostock 1939.

(25) *Arminius*, II, p. 544 seq.

(26) Seneca, *Ep.* 120. 14.

kelen door een edele vrouw in een gevoelvolle rede, waarvan de bewogen kracht nog verhevigd wordt door het oproepen van de gevaren die haar bedreigen. Op een andere plaats laat hij dames van hoge afstamming een gesprek voeren — het is eerder een samenstelling van lange monologen — over de macht van het noodlot, de vrije wil en de voorzienigheid²⁷. Ook over de astrologie horen we scherpzinnige, met polyhistorische kennis rijk geïllustreerde beschouwingen²⁸. Dit archief van intellectuele motieven doorzocht de compilerator Johann Christoph Männling, die in het begin van de 18e eeuw de *Arminius Enucléatus* liet verschijnen, een verzameling van wat de roman biedt aan „herrliche Realia, köstliche Similia, vortreffliche Historien, merkwürdige Sententien und sonderbare Reden”²⁹. Er kan geen twijfel over³⁰ bestaan: het zijn de stoïcijnse denkbeelden die het rijkst vertegenwoordigd zijn in Lohensteins werk; meer bepaald is het de late Stoa, waaraan voortdurend wordt ontleend³⁰. Het is lonend, bepaalde gedachten tot hun oorsprong terug te voeren; dat kan een oefening — of zeggen we eerder: een spel van de geest — worden, waarvan we de stimulerende werking niet geheel buiten de bedoeling van de auteur vermoeden. Het is voor de studie van het litteraire werk nog belangrijker vast te stellen, hoe het materiaal wordt aangewend. Denken we even terug aan die veel herhaalde tegenstelling tussen geest en stof. Het behoeft wel geen uitgebreide verklaring dat het dualisme der laatstoïcijnse denkstructuren³¹ — zoals ze althans in een christelijke beschavingskring radicaal voluntaristisch werden geïnterpreteerd — een uitgesproken pathetische werking kan uitoefenen. Keuze en aanwending van de stof sluiten aldus volledig bij elkaar aan. We mogen evenwel geen ogenblik het bevreemdende feit vergeten, dat deze literatuur die zo rijk is aan ethische motieven geenszins poogt een bewuste ethische houding uit te spreken tegenover de totaliteit van het bestaan. Hierin verschilt ze grondig van vele vormen van these-literatuur. Steunend op het eerste deel van onze uiteenzetting kunnen we de vergelijking trekken: de auteur ontwikkelt ontelbare motieven uit het staatsleven en blijft als politieke persoon onvatbaar; hij maakt sommige delen van zijn werk tot een mozaïek van filosofische en morele thema's, maar treedt nergens in een persoonlijke ethische verhouding tot de

(27) *Arminius*, I, p. 296 seqq.

(28) *Arminius*, I, p. 264 seqq.

(29) Leipzig 1708.

(30) Deze overtuiging hopen we in een ander verband uitvoerig te kunnen toelichten.

(31) Vgl. vooral: Max Pohlenz, *Die Stoa - Geschichte einer geistigen Bewegung*, 1. Band, Göttingen 1948, 2. Band, ib. 1949.

lezer. Er is hier een discrepantie die de moderne lezer en literatuurvorser zeer kan verwarren : hij verwacht niet dat een politiek en filosofisch zo rijk gestoffeerde literatuur in laatste instantie noch politiek, noch filosofisch mag geïnterpreteerd worden ; hij moet in beide gebieden — samen met de auteur — een uitgebreid aantal begrippen beheersen en toch bereid zijn er weer afstand van te doen.

Is die literatuur een uitdrukkingsvorm van het scepticisme? In wezen : ja, maar hoe verschillend van wat we gewoonlijk onder scepticisme verstaan, door de bewogenheid waarmee alle gedachten worden opgeroepen.

Is die literatuur kunst om de kunst? Abstract geoordeeld : in ieder geval, maar opnieuw zeer verschillend van de gangbare betekenis van die uitdrukking : waar modernere opvattingen de zuiverheid van de woordschepping willen waarborgen door het verwijderen van alle niet-litteraire elementen, worden hier met ongeëvenaarde virtuositeit bouwstoffen gehaald uit de meest verschillende gebieden van het geestesleven.

De literatuurvorm waarvan dit overzicht enkele trekken wilde aanduiden noopt ons tot bezinning over de expressieve middelen die een esthetische werking uitoefenen. Moge meer uitgebreide studie ons iets verder laten doordringen in een gebied dat door de esthetica al te zeer werd verwaarloosd, nl. *de gedachte als object der schoonheidservaring*.